

Opstreknedertellingen in Oost-Friesland

E. Wassermann

Inleiding

Dit artikel behandelt een groep nederzettingen in een deel van Oost-Friesland (Bondsrepubliek Duitsland), in het gebied ten noordoosten van de Dollard. Oost-Friesland was aan het begin van de hoge middeleeuwen al relatief dicht bevolkt. De bewoning beperkte zich echter tot de kwelderruggen en enkele pleistocene opduikingen. Het grootste deel van het Oostfriesse zandgebied (de *Geest*) was nog overdekt met veen en niet bewoond. Ook het lage gebied vóór de *Geest* werd door de bevolking gemeden. Deze gebieden werden pas in cultuur gebracht toen het geboortenoverschot niet meer kon worden opgevangen in het vanouds bewoonde gebied en een deel van de bevolking daarbuiten een bestaan moest gaan opbouwen.

Bij de middeleeuwse openlegging en kolonisatie van het veengebied ontstond een nieuw nederzettingstype, dat was gebaseerd op het *recht van opstrek*. Volgens dit recht kon iedere kolonist in Oost-Friesland een deel van de rand van het veen met een bepaalde breedte als basis in bezit nemen. Door de zijgrenzen van zijn bezit (meestal ontwateringssloten) met inachtneming van de basisbreedte naar achteren te verlengen kon hij zijn bezit uitbreiden. Dit werd *opstrekken* genoemd.

De aanspraken eindigden waar de kolonist stuitte op een natuurlijke of kunstmatige hindernis, zoals bijvoorbeeld een waterloop, een weg of de opstrek van een ander. Karakteristiek voor deze perceleringen is dat uitsluitend de breedte werd gemeten. De lengte van de stroken was in theorie onbegrensd. Een koopbrief uit 1561 spreekt in dit verband van *ein Torfmohr belegen in Upende ... so lang dat strecket, sestein Jeerde breit*. Dit recht van individuele

opstrek is fraai zichtbaar waar strokenverkavelingen op elkaar stuiten en een vertanding van de percelen ontstaat (figuur 1).

Omdat de boerderijen aan de ontginningsbasis, dus aan het begin van de stroken werden aangelegd, hadden de meeste nederzettingen aanvankelijk een lineaire vorm. De nederzettingen behoren dan ook typologisch tot de lineaire nederzettingen met bij de boerderijen aansluitende brede strookvormige kavels. Om het type genetisch te kunnen onderscheiden van morfologisch overeenkomstige nederzettingen duiden we ze verder aan als *opstreknedertellingen*¹.

In dit artikel willen we eerst duidelijk maken dat de Oostfriesse opstreknedertellingen een planmatige vorm vertegenwoordigen. Vervolgens gaan we in op de ontginningsperiode en de initiatiefnemers van de ontginning. Uitgangspunt voor het onderzoek waren kadastrale gegevens uit de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw. Deze gegevens, waartoe kaarten op schaal 1:2.000 behoren, geven de toenmalige grondbezitsverhoudingen weer. Hieruit mag echter niet zonder meer de oorspronkelijke (hoogmiddeleeuwse) bezits- en perceelsindeling worden afgeleid. Weliswaar bleven de oorspronkelijke bezitseenheden door het heersende *erfrechtsysteem* (*Anerbenrecht*, dat het hele bezit deed overgaan naar de oudste zoon) relatief goed bijeen, maar erfdelingen zijn wel degelijk voorgekomen. Vooral in het begin van de 16e eeuw schijnen de nodige boerderijen in delen te zijn verkocht. Het *Dismembrationsverbot*, een verbod op verdeling of versnippering dat in 1545 werd uitgevaardigd, valt anders moeilijk te begrijpen. Dit verbod moest de verslechterende belastingopbrengst en de afnemende levensvatbaarheid van de boerderijen, die het gevolg waren van opsplitsingen, tegengaan. Toch gaf het Oostfriesse landsbestuur in de periode daarna om financiële redenen ettelijke malen toestemming voor verdelingen. De latere Pruisische overheid gaf in het kader van haar bevolkingspolitiek zelfs in alle gevallen

---

* Dit artikel geeft de belangrijkste uitkomsten van mijn dissertatie (Wassermann, 1985) weer. Het is uit het Duits vertaald door Hans Renes en Hans van Triest.

Figuur 1. Een mooi voorbeeld van een vertande grens tussen twee opstreckende verkavelingen. Bron: fragment van de topografische kaart, uitgegeven door de Königliche Preussische Landes-Aufnahme, bladen 1106 Aurich en 1197 Neermoor. Opname 1897, uitgave respectievelijk 1898 en 1899.

toestemming. Al met al moet daarom toch met aanzienlijke wijzigingen in het oorspronkelijke verkavelingsbeeld rekening worden gehouden.

Een meetkundige analyse van de bezitseenheden moet worden ondersteund door historisch bronnenonderzoek of door andere gegevens, om te kunnen bewijzen dat de gereconstrueerde breedte van de stroken ook werkelijk de bezitsverhoudingen in de beginfase van de kolonisatie weergeeft. Schriftelijke bronnen over het aantal haardsteden of over de omvang van het bezit in de vorm van schattingsregisters zijn echter spaarzaam. Pas vanaf het begin van de 17e eeuw zijn zij voorhanden. Hypotheekregisters gaan niet verder terug dan het midden van de 18e eeuw en meer gegevens over grondbezit zijn er niet. Reconstructie van boerderijen via *Rückschreibung*, volgens de methode die ontwikkeld is door A. Krenzlin (Krenzlin en Reusch, 1961), is dan ook in dit gebied niet mogelijk. Daarom zal hier worden gepoogd om door analyse van de agrarisch-sociale stratificatie van de bevolking te komen tot een reconstructie van de oorspronkelijke bezitseenheden.

De onderzoeksmethode berust op de veronderstelling dat in de Friese boerengemeenschappen, zoals we die tot in de Nieuwe Tijd kennen, de rechten en plichten vanouds gedragen werden door een laag van *eigenerfde boeren*. De rechten en plichten, zoals het recht van veedrift of gebruiksrechten in gemeenschappelijk gebruikte gebieden, stemrecht, omvang van de bijdrage aan de gemeenschapslasten en hoogte van de belasting aan de landsheer, werden uitgedrukt in de rechten die aan een haardstede waren verbonden. Onder het begrip haardstede (*Herd*, *Herdstätte*) verstond men in Oost-Friesland dus niet slechts het huis, respectievelijk de hof, maar ook de vanouds ermee verbonden landerijen en gebruiksrechten: de oorspronkelijke economische eenheid. Te oordelen naar de schattingsregisters onderscheidde men voornamelijk haardsteden met volle, halve of kwartrechten. Een enkele keer was ook

sprake van driekwart- en van achtste rechten.

Vanaf de late middeleeuwen, of op zijn laatst vanaf het begin van de Nieuwe Tijd, kan daarnaast een groep kleine boeren worden onderscheiden, de *Neue Warfsleute*. Hun geringe bezit bestond doorgaans uit afsplitsingen van oude haardsteden. Meestal hadden zij nog aanmerkelijk minder rechten dan de bezitters van kwart-erven of *Alte Warfen*. Ze zullen hier verder buiten beschouwing worden gelaten.

Uitwerking van de onderzoeksmethode

Uitgangspunt van deze studie is de aanname dat bij de aanleg van een nederzetting iedere kolonist een standaardbreedte kreeg, waaraan volledige rechten konden worden ontleend. Als een haardstede – in het bijzonder het akkerland dat achter de hof opstreekte – werd verdeeld, werden in de regel ook de erbij horende rechten verdeeld. Bedrijven die tot in de Nieuwe Tijd als een “volle” haardstede telden, moeten daarom ongeveer hun oorspronkelijke breedte hebben behouden. Ook moeten de stroken van twee halve haardsteden samen de breedte opleveren van één volle, en die van twee kwart-haardsteden samen de breedte van één halve. Een voorbeeld uit de gemeente Ayenwolde kan dit verduidelijken (tabel 1):

Tabel 1. Haardsteden in Ayenwolde in 1632, 1657, 1753 en aan het begin van de 19e eeuw

jaar	Haardsteden					Totaal
	¼	½	¾	1 ½	2	
1632		6		10		13
1657		4		11		13
1753	2	4		7	1 1	13
begin 19e eeuw	2	10	2	6		13

In 1632 bestond de gemeente uit tien volle en zes halve haardsteden, dus in totaal 13 volle haardsteden. In 1753 blijkt een verschuiving te hebben plaatsgevonden, maar op het totale

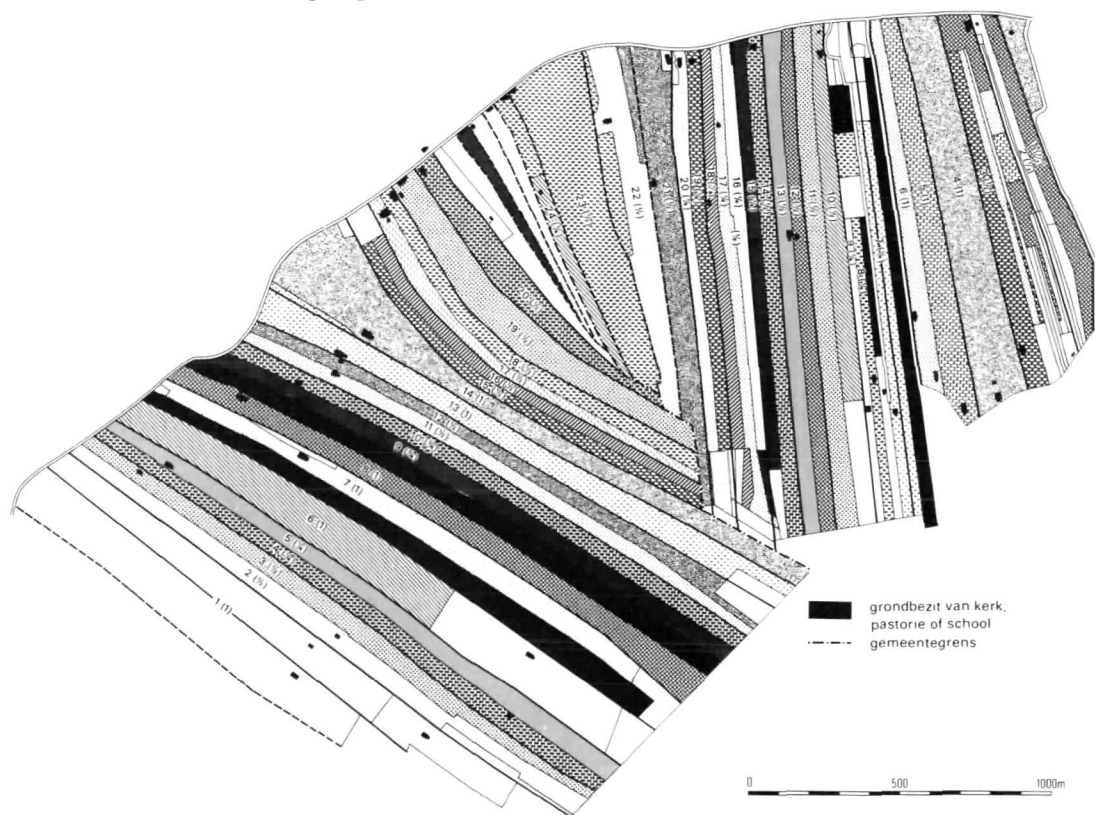
aantal haardsteden had dat geen invloed.

Niet altijd kloppen de aantallen zo fraai, omdat sommige bezitters van haardsteden niet in staat waren de daarbij behorende lasten op te brengen en daarom gedegradeerd werden. In andere gevallen is een opwaardering als gevolg van een hoger produktievermogen te constateren. Het hiervoor geschetste beeld wordt daardoor evenwel niet wezenlijk aangetast. Onregelmatigheden in de bezitsbreedte konden verder ontstaan door de verkoop van enkele losse percelen, zonder dat daarbij de rechten veranderden. Dergelijke grondoverdrachten zijn echter maar zelden naspeurbaar.

De bezitseenheden die door meting van de perceelsbreedten en door een analyse van de rechten zijn verkregen, werden gecontroleerd aan de hand van schattingsregisters. Daarin

zijn de haardsteden met hun toenmalige rechten aangegeven. In het ideale geval stemt dan het aantal gereconstrueerde bezitseenheden overeen met het aantal volle haardsteden in de registers. In werkelijkheid kunnen verschillen optreden waar gesplitste haardsteden niet meer levensvatbaar waren of geen belasting meer konden opbrengen en daarom niet meer in de registers werden opgenomen. Bovendien zijn er registers die jarenlang niet, of niet nauwkeurig zijn bijgehouden.

De hierboven beschreven methode zal worden geïllustreerd aan de hand van twee voorbeelden: de gemeenten Ayenwolde en Georgiwold. De ligging van deze gemeenten is aangegeven in figuur 4.

Figuur 2. Breedte van de oorspronkelijke stroken in Ayenwolde en Hatshausen.

Voorbeeldstudie Ayenwolde

Figuur 2 toont Ayenwolde (zuidwestelijke deel van de kaart) met het aangrenzende Hatshausen (ten oosten van de gemeentegrens). De haardsteden van Ayenwolde zijn genummerd van 1-20. Tussen haakjes staat de omvang van de aan het erf verbonden rechten.

In het begin van de 19e eeuw telde de gemeente zes volle en tien halve hoeven. Verder waren er waarschijnlijk 2 hoeven met driekwartrechten en 2 met kwartrechten. Nаметing leert dat alle halve haardsteden, behalve de twee meest oostelijke (19 en 20), een breedte hebben van ongeveer 50 meter. Uit hypotheekregisters bleek dat zes van deze halve haardsteden (2 en 3, 11 en 12, 15 en 16) ontstaan zijn door verdeling van volle haardsteden. Datzelfde valt aan te nemen voor de aan elkaar grenzende hoeven 17 en 18. Ook de stroken 9, 10, 4 en 5 hebben een breedte van 50 meter. De eerste twee hadden voor de erfdeling samen de rechten van 1,5 haardstede, de stroken 4 en 5 vormden samen 0,5 haardstede. Desondanks is de breedte van de stroken 9 en 10 even groot als die van de stroken 4 en 5: de breedte van een volle haardstede.

De volle breedte van ongeveer 100 meter komt verder voor bij haardstede 6 en geldt ten dele ook voor nummer 13. Hoeve 1 heeft een aanzienlijk grotere breedte, maar de ligging aan de rand van het dorp maakt het mogelijk dat deze hoeve later uitgebreid is. De geringere lengte van een deel van de kavel wijst daarop.

Een onregelmatigheid vertonen ook de hoeven 7 en 8, die in het schattingsregister van 1753 nog samen waren geregistreerd als een dubbele haardstede. Beide hebben echter de breedte (50 meter) van een halve haardstede. Mogelijk zijn beide oorspronkelijk 100 meter breed geweest en hebben ze hun volle rechten gehouden nadat van elk de helft aan de kerk geschonken werd. Dat zou ook verklaren waarom het kerkeland niet uit een enkele strook bestaat, maar uit twee halve (zie figuur 2).

Bij de volle haardstede 14 valt de uitgangsbreedte niet meer te bepalen. Door lokale natuurlijke omstandigheden verandert de hoevenrij hier van richting. Daardoor ontstond een wigvormig stuk land, dat aan het begin veel breder is dan een normale haardstede.

Onduidelijkheden bieden verder nog de hoeven 19 en 20, aan de rand van het dorpsgebied. Hoewel beide de breedte hebben van een volle haardstede, hebben ze maar halve rechten. Degradatie omdat ze werden afgesneden door de opstrek van Hatshausen is onwaarschijnlijk, omdat de hoeven 15/16 en 17/18, die in dezelfde positie verkeren, wel hun volle rechten hielden. Waarschijnlijk gaat het om latere kolonisten, die nog wel kans zagen een hoeve met de volle breedte uit te zetten, maar niet dezelfde rechten kregen als de oudere kolonisten. Dit vermoeden wordt ondersteund door de omstandigheid dat voorbij de volgende hoeve een reeks *Neue Warfen* (*Köhtere*y volgens de schattingsregisters) ligt.

Samenvattend kunnen we vaststellen dat iedere kolonist bij de stichting van Ayenwolde een opstrekbreedte van ongeveer 100 meter kreeg. De nederzetting bestond oorspronkelijk uit 12 haardsteden, later uit 14 (waarvan 12 met volle en 2 met halve rechten; zie tabel 1).

Voorbeeldstudie Georgiwold

Georgiwold ligt in het laagland bij de Ems, in Rheiderland. De hypotheekregisters uit het midden van de 18e eeuw onderscheidde er 13 volle, 3 halve, 2 tweederde en 1 eenderde haardstede (figuur 3).

Bij nameting bleken zeven van de 13 volle haardsteden (namelijk 2-6, 12 en 13) een breedte te hebben van 80 tot 90 meter. Haardstede 1, met een breedte van 160 meter, bezat volledige rechten. Zij is echter ontstaan door samenvoeging van twee volle haardsteden, die dus elk een breedte van 80 meter hadden. De aan elkaar grenzende hoeven 10 en 11,

resp met 2/3 en 1/3 rechten, hadden een breedte van respectievelijk 55 en 35 meter en vormden samen dus ook een standaardhaardstede (figuur 3).

Onregelmatigheden zijn zichtbaar bij de haardsteden 7 (2/3 rechten en 50 meter breed) en 8 (volle rechten en 60 meter breed). Naar het verkavelingspatroon te oordelen heeft haardstede 7 de breedte van een volle haardstede gehad (een klein deel van de strook met de resten van een terp had die breedte nog steeds), maar is een strook van 30 meter breed overgegaan naar haardstede 8. Als we aannemen dat de wetering (het Sieltief) over het grondgebied van hoeve 8 is aangelegd, dan heeft de laatste oorspronkelijk slechts de breedte van een halve hoeve gehad. De oorzaken van deze afwijkende maat kunnen echter ook in de natuurlijke omstandigheden liggen. Het is mogelijk dat het Sieltief teruggaat op een natuurlijke waterloop. Dit gebied is dan mogelijk aanvankelijk woest blijven liggen en pas na de kanalisatie van het Sieltief in cultuur gebracht.

Aan het zuidelijke eind van de bewoningsas liggen drie hoeven die smaller uitgevallen zijn dan de gebruikelijke 80 tot 90 meter. De haardsteden 15/16 (elk met halve rechten), 17 (volle rechten) en 18/19 (resp. met halve en volle rechten) zijn elk 70 meter breed. Hier lijkt een andere maat te zijn toegepast.

De pastorie bezat een strook van slechts 40 meter breed, gelegen tussen de haardsteden 3 en 4. Omdat deze niet kan teruggaan op de verdeling van een volle haardstede moet de halve strook bij de aanvang al zijn toebedeeld. Datzelfde geldt voor het bezit van de pastorie van het aangrenzende Böhmerwold.

Een andere strook, met een breedte van 90 meter, lag aan de noordzijde van Georgiwold. De pastorie van Georgiwold en de armenkas van Böhmerwold bezaten daarvan elk de helft, verworven via een schenking of aankoop. In 1456 behoorde dit land namelijk nog aan de Commanderie in Jemgum.

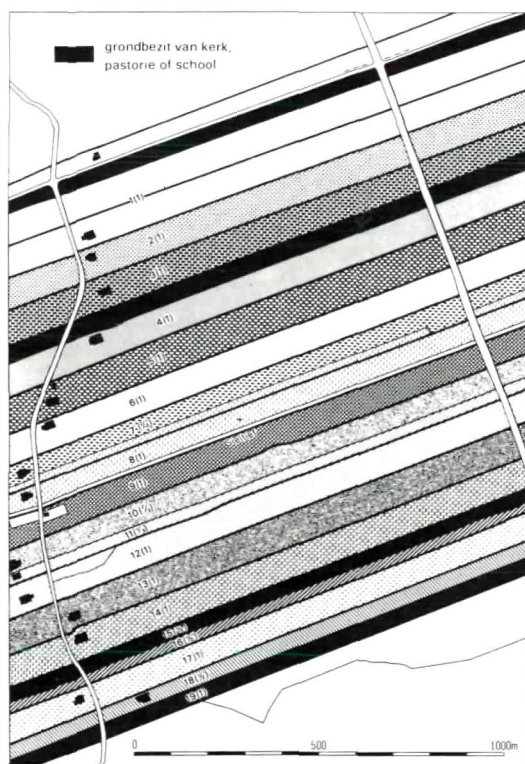
Georgiwold bestond dus uit 17, mogelijk

17,5 volle haardsteden. Het enige schattingsregister dat ook de haardstederechten weergeeft stamt uit 1650 en noemt tien volle en acht halve haardsteden. Samen waren dit dus 14 volle rechten, wat redelijk overeenstemt met het hierboven aangeven aantal.

Conclusie uit de voorbeelden

Bij de aanleg van de nederzettingen Ayenwold en Georgiwold werden duidelijk stroken met een regelmatige breedte uitgezet. Op de hierboven besproken wijze kon de oorspronkelijke verkaveling van 12 van de 41 Oostfriese opstreknedersettingen worden gereconstrueerd.

Nederzettingen met eenzelfde grondplan

Figuur 3. Breedte van de oorspronkelijke stroken in Georgiwold.

liggen over het hele onderzoeksgebied verspreid (figuur 4). Bovendien worden haardsteden met onderling gelijke breedtes ook in andere nederzettingen aangetroffen (hoewel ze daar niet het hele nederzettingsareaal beslaan) en liggen nederzettingen met een regelmatige percelering tussen andere typen nederzettingen. Uit dit alles blijkt met een grote mate van waarschijnlijkheid dat opstrek in Oost-Friesland een planmatige vorm is.

De ontginningsperiode en de initiatiefnemers

Zowel uit oorkonden van het klooster Werden als uit archeologische gegevens kan worden geconcludeerd dat de systematische ontginning van de Oostfrieze veengebieden in de 10e/11e eeuw begon op een beperkt aantal plaatsen. In de 12e en 13e eeuw bereikte de ontginning haar hoogtepunt, gevolgd door een sterke afname in de 14e eeuw. In het Brokmerland en in de Emsen Federgau had zij door de daar heersende hogere bevolkingsdruk een sneller verloop en was daardoor al aan het eind van de 13e eeuw grotendeels voltooid, een eeuw eerder dan in de rest van het onderzoeksgebied².

Voor het beantwoorden van de vraag wie de leiding had bij de ontginningen, moet kort op de politieke en sociale verhoudingen in Oost-Friesland worden ingegaan.

De geschiedenis van het land maakt een indeling in drie perioden mogelijk. In de eerste periode, van de inlijving van Friesland in het Frankische rijk tot ongeveer het eind van de 12e eeuw, was de politieke en rechtsmacht in handen van de graven of van hun plaatselijke vertegenwoordigers (de *schouten*). Met de vorming van de *terrae* (landen) ging zij over op de gekozen vertegenwoordigers van de gemeenschappen (*consules* of *redjeven*). Vanaf circa 1350, nadat deze structuur verregaand was uitgehold, kwam de politieke en rechtsmacht terecht bij de *hoofdelingen*. De toonaangevende

posities in het openbare leven werden telkens bekleed door personen die uit een vooraanstaande, Friese, sociale laag stamden, zij het dat deze laag aan de onderzijde niet gesloten was.

De ontginning van de venen, de zogenaamde binnenkolonisatie van Oost-Friesland begon op zijn laatst in de 11e eeuw en strekte zich uit over vier eeuwen, dus over alle perioden van de Friese geschiedenis. De zojuist geschetste ontwikkeling in de bestuursvorm maakt het onwaarschijnlijk dat voor de hele periode dezelfde als ontginningsleiders optraden. Wel heersten de graven in Oost-Friesland formeel tot aan de stichting van het rijksgraafschap, dus gedurende de hele periode. Op zich moeten ze ook over de rechten en regalia hebben beschikt. Uit niets blijkt echter dat ze na het eind van de 12e eeuw nog in de positie zijn geweest om deze aanspraken in de praktijk tegenover hun schouten ook waar te kunnen maken. Het steeds verder teruglopen van de betaling van de *huslotha* (de koningstijns) vanaf de 12e eeuw (Schmidt, 1978, p. 15 e.v.), wijst er juist op dat de landsheren de desbetreffende rechten niet meer konden laten gelden.

De Friese bovenlaag, die zich eveneens door de eeuwen heen meer of minder duidelijk laat aanwijzen, beschikte op grond van haar sociale positie zeker over de invloed om zo'n kolonisatie door te voeren. Zij zal echter vóór het verval van de landsheerlijkheid niet sterk genoeg zijn geweest om de rechten verbonden met de regalia van de graven te bestrijden. Daardoor valt zij voor deze periode als ontginningsleider af.

Op grond van zowel juridische als werkelijke machtsverhoudingen komen als initiatiefnemers en organisatoren van de binnenkolonisatie eigenlijk slechts die krachten in aanmerking, die in de betreffende perioden de politieke en openbare macht hadden. Dat waren aanvankelijk de graven respectievelijk de schouten, later de *redjeven* en tenslotte de hoofdelingen. Deze conclusie wordt voor de periode van de graven- of schoutenheerschappij gesteund

door de inhoud van de artikelen 34 en 35 van het *oude Westerlauwerse Schoutenrecht*. Dit recht is in de tweede helft van de 11e eeuw op schrift gesteld (Buma en Ebel, 1977, p. 13), maar geeft ongetwijfeld oudere toestanden weer³. De betreffende artikelen werden door Hofstee (1936, pp. 201-218), Hofstee en Vlam (1952, pp. 225 e.v.) en De Cock (1965, pp. 92-97) in verband gebracht met de verdeling van gemeenschappelijke gronden aan het eind van een opstrekende verkaveling. De schout was hierbij degene die de verdeling en de daarmee samenhangende verlenging van de strookvormige kavels moest doorvoeren. Het ligt voor de hand om aan te nemen, dat het ook zijn functie was het kolonisatieproces zelf – dus het uitzetten van de uitgangsbreedten van de hoevenstroken – in te leiden.

Met de aflossing van de graven door de gekozen vertegenwoordigers van de gemeenschappen gingen ook de openbare taken, die tot dan toe door de schouten waren waargenomen, op hen over. Daardoor valt te verwachten, dat de *redjeven*, als functie-opvolgers van de schouten, van nu af ook het kolonisatieproces gingen leiden. Een aanwijzing hiervoor vindt men in een artikel van het *Brokmer Recht*, als men dit tekstgedeelte interpreterend vertaalt⁴. In de oorspronkelijke vorm luidt de tekst: *Alle weruar mot ma leia eweneker al to tha riuchta tia; delfma diapera, so resze ma tha liudem ene merc and tha redievm tuene skillingar and tha clagere tuene, an withe te makiande alsadem, sat er war; and thet driue thi redia forth bi achta mercum.*

Vertaalt men het begrip *eweneker* met *regelmatig aangelegde akker* of *gelijkvormige akker*, dan laat dit tekstdeel zich als volgt lezen: *alle hofsteden moet men op akkers* (in de zin van hoevenstroken) *aanleggen, die regelmatig tot aan rechtmatige grenzen lopen*. Iedere kolonist moest er dus op letten tot aan rechtmatige grenzen – waarmee enkel de vooralsnog onduidelijke, in de loop van de opstrek te bepalen achtergrens bedoeld kan zijn – zijn aanvankelijk toegedeelde uitgangsbreedte aan te houden en niet de opstrek van

zijn burens in de breedte te beperken of zelfs af te snijden. Tegen deze achtergrond krijgt dan ook de volgende regel: *graaft men (aan een grens) dieper* () betekenis. Het gaat hierbij om een ontwikkeling die niet in verticale maar in horizontale richting plaatsvond. Men mocht met andere woorden niet over de lijnen in het verlengde van de beide zijgrenzen van de bestaande opstrek heen dieper graven.

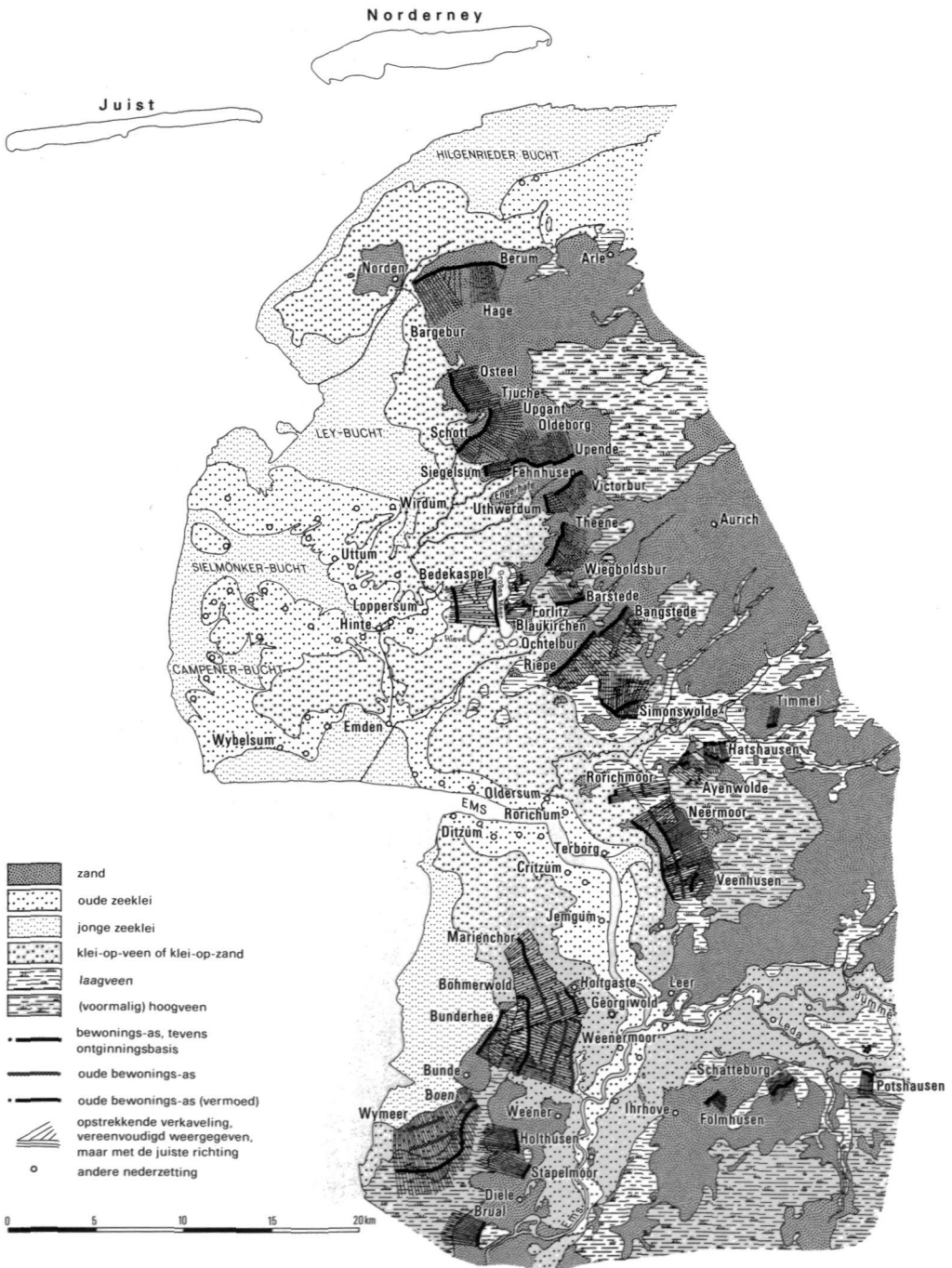
Deze bepaling in het Brokmer Recht geeft dus de redjeven eenzelfde taak als het oude Schoutenrecht gaf aan de schouten. Ze moesten toezicht houden, opdat niemand zijn opstrek boven de vooraf vastgestelde maat uitbreidde. Daarom ligt het ook hier voor de hand, ze met het kolonisatieproces zelf in verband te brengen.

Met het verval van de gekozen vertegenwoordiging en de gelijktijdige opkomst van de hoofdelingen wisselde de leiding van de kolonisatie opnieuw. Vanaf dat moment kwam de leidende rol bij de hoofdelingen terecht. Deze opvatting vindt steun in het feit dat in die tijd opnieuw plaatsen naar personen werden vernoemd. Het ging hierbij naar alle waarschijnlijkheid om de namen van hoofdelingen. In twee gevallen, Lütetsburg en Schatteburg, kon worden aangetoond dat hoofdelingen met dezelfde namen in de nederzetting zelf, of tenminste in de naaste omgeving gewoond hebben.

De kolonisatie van Oost-Friesland is dus door de eeuwen heen gestuurd door de destijds in het land zelf woonachtige dragers van de politieke heerschappij. Gedurende de hele periode hebben zij toezicht en controle uitgeoefend, zowel bij de eerste aanleg van de nederzettingen als bij de latere uitbreidingen. Daardoor wordt nu ook verklaarbaar dat het verkavelingspatroon zo regelmatig is. Omdat de schouten, redjeven en hoofdelingen toentertijd slechts voor één district of voor nog kleinere gebieden bevoegd waren, wordt tevens begrijpelijk, dat niet overal dezelfde opstrekmaten zijn gehanteerd. Ieder vergaf de breedten die in

Opstreknedersettingen in Oost-Friesland

Figuur 4. Verbreiding van opstreknedersettingen in Oost-Friesland.

zijn district gebruikelijk waren of die hij juist achtte. Wel schijnt er in de loop van de tijd een standaardmaat te zijn ontwikkeld, want de meeste maten liggen in de buurt van de 90 à 100 meter.

Slotopmerking

Opstreknedersettingen zijn niet alleen in Oost-Friesland, maar ook in het gehele Nederlandse kustgebied te vinden, nog afgezien van de planmatige cope-nederzettingen in de Hollands-Utrechtse laagvlakte. Het zou interessant zijn te onderzoeken in hoeverre de voor Oost-Friesland getrokken conclusies – vooral de waarnemingen, dat in de nederzettingen eenvormige opstrekbreedten werden vergeven en dat drie verschillende groepen leiders deze ontwikkeling hebben gestuurd – ook voor de rest van Friesland opgaan. Naar onze mening is dit in hoge mate waarschijnlijk, zeker als men de in essentie parallelle economische, politieke en sociale ontwikkeling in Friesland in de middeleeuwen voor ogen houdt. Deze bijdrage wil een aanzet vormen tot het beantwoorden van deze vraag.

Noten

---

1. De Oostfriese opstreknedersettingen verschillen van die in Nederland, waar aan beide zijden van de nederzettingen werd opgestrekt (zie de definitie van het opstrekrecht door Hofstee, 1936, p. 153) en waar dus de totale nederzettingen uit hoevenstroken met bijbehorende boerderijenreeksen bestonden. Postma (1953) noemt dit *doorgaande hoeven*. In Oost-Friesland strekte men daarentegen in de regel slechts naar een kant op: in de richting van het hoogveen. Het gebied vóór de door hoogveen bedekte *Geestrand*, laaggelegen en als wei- of hooiland in gebruik, bleef vooralsnog onverdeeld liggen en werd pas in de loop van de tijd onder de gerechtigden verdeeld. Daarbij traden dan de meest uiteenlopende perceleringen, zowel blokken als stroken, op.
2. Deze datering wordt bevestigd door naamkundige gegevens. Zie verder Wassermann, 1985, pp. 124-131.
3. Deze versie van het oude Schoutenrecht heeft slechts op Westerlauwers Friesland betrekking. Voor andere gebieden zijn geen vergelijkbare rechtsteksten uit deze tijd overgeleverd. Toch kan op grond van de gelijksoortige rechts-, bestuurs- en machtsstructuren van Friesland worden aangenomen dat de schouten in andere graafschappen een vergelijkbare positie en functie hadden.
4. Dit deel van het Brokmer Recht is vertaald door Buma (1949, art. 161) en opnieuw door Buma en Ebel (1965, art. 153). Omwille van de ruimte kan hier niet op deze beide versies worden ingegaan. Zie hiervoor de kritiek in Wassermann, 1985, pp. 148 e.v.

Literatuur

- BUMA, W.J. (1949). *Die Brokmer Rechtshandschriften*. Den Haag.
- BUMA, W.J. en W. EBEL (1965). *Das Brokmer Recht*. Göttingen.
- COCK, J.K. de (1965). *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag*. Groningen.
- HOFSTEE, E.W. (1936). *Bespreking van: De Friesche kleihoeve; bijdrage tot de geschiedenis van de cultuurgrond vooral in Friesland en Groningen*, door O. Postma. In: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 14, pp. 201-218.
- HOFSTEE, E.W. en A.W. VLAM (1952). *Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland*. In: *Boor en spade* 5, pp. 194-235.
- KRENZLIN, A. en L. REUSCH (1961). *Die Entstehung der Gewinnflur nach Untersuchungen im nördlichen Unterfranken*. *Frankfurter Geographische Hefte* 35-1. Frankfurt.
- MÖLLER, R. (1968). *Zum Alter der ostfriesischen Ortsnamen*. In: *Beiträge zur Namensforschung*, N.F. 3, pp. 336-372.
- SCHMIDT, H. (1978). *Zum Aufstieg der hochmittelalterlichen Landesgemeinden im östlichen Friesland*. In: *Res Frisicae; Beiträge zur ostfriesischen Verfassungs-, Sozial- und Kulturgeschichte*. Aurich, pp. 11-27.
- WASSERMANN, E. (1985). *Aufstrettsiedlungen in Ostfriesland. Ein Beitrag zur Erforschung der mittelalterlichen Moorkolonisation*. *Göttinger Geographische Abhandlungen* 80. Tevens verschenen als: *Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands* 61.